

De kloof tussen burger en politiek

De verkiezingscampagne van D66 tussen december 1966 en februari 1967

Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Universiteit Utrecht

Bachelor Scriptie

Andrea Spoon

Docent: Pepijn Corduwener

8770 woorden

16 juni 2017

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	2
Inleiding	3
H1: 'Een boerenpartij voor intellectuelen'	9
H2: 'Politiek moet weer om de poppetjes draaien'	18
Eindconclusie	26
Literatuurlijst	28

Samenvatting

Kort na de verkiezingsuitslag van februari 1967 verkondigde Hans van Mierlo dat de bestaande politieke partijen moesten ontploffen, zodat een nieuw partijbestel kon ontstaan met één of twee volkspartijen. D66 moest ‘het breekijzer’ worden om de bestaande verhoudingen los te wrikken. Zo zou er een meer open, democratischer politiek ontstaan; na de gewenste hervormingen kon de partij zich opheffen, zo was het idee. Inmiddels heeft de partij haar 50-jarig bestaan gevierd en maakt ze nog steeds onderdeel uit van het politieke bestel.

Ideeën over een nieuw politiek bestel en democratie kregen vorm in een periode van grote maatschappelijke en politieke verandering. Binnen de partij heerste de opvatting dat er sprake was van een kloof tussen burger en politiek. Een ‘radicale democratisering van politiek en samenleving’ was het doel. Uit het partijprogramma, de congresstukken en het Appèl blijkt hoe de partij door middel van staatsrechtelijke hervormingen probeerde deze kloof te verkleinen. De campagnespot en de krantenartikelen laten zien dat de vernieuwingsideeën een belangrijke rol speelden binnen de campagnevoering. De rol van Van Mierlo in de verkiezingscampagne van 1966-1967 kan misschien wel beschouwd worden als eerste teken van *personalisering* van de politiek; deze is sindsdien meer ‘om de poppetjes gaan draaien’.

Inleiding

De kloof tussen burgers en de politieke elite is toegenomen, zo blijkt uit het rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau uit 2014.¹ De politiek-bestuurlijke elite staat op afstand van de burger, komt regelmatig in opspraak en is niet langer meer de belangenbehartiger van laagopgeleide burgers, stelt het rapport. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de kloof zich vertaalt in politieke voorkeuren van burgers; populistische partijen hebben bij de recente verkiezingen weer veel stemmen gekregen.

De crisis van de democratie is echter van alle tijden. Al in de jaren zestig werd gesproken van een grote onvrede bij de burger over het functioneren van de politiek. Ook toen werd er gedacht dat het voortbestaan van de parlementaire democratie ‘in gevaar’ verkeerde. De toenmalige minister-president De Jong stelde in zijn regeringsverklaring in 1967 dat er ‘onvrede’, ‘onbehagen’ en ‘onzekerheid’ heerste in de samenleving. De electorale aardverschuivingen en de zetelwinst voor de nieuwe partij D66 werden uitgelegd als tekenen van die onvrede.²

Midden jaren zestig kwam er een generatie op die zich kritisch uitte over de samenleving. De manier waarop jongeren de regentenmentaliteit aan de kaak stelden, werd door de gevestigde orde defensief en repressief beantwoord. Binnen de Nederlandse samenleving kwam de ontzuiling op gang, terwijl de politiek nog verzuild was. Het electoraat veranderde: zij was mondiger en niet langer passief. En hoewel de elites beseften dat veranderingen noodzakelijk waren, ontbrak het hen aan bereidheid om vernieuwingen door te voeren.³ Volgens de oprichters van D66 diende de politiek zich aan te passen aan de nieuwe tijden. Er was sprake van een kloof tussen burger en politiek. Partijleider Van Mierlo formuleerde het in 1968 als volgt: ‘Wij moeten een revolutie maken voordat die uitbreekt’. Een revolutie die gericht was op de verandering aan de *binnenkant* van het bestaande politieke systeem, eerder een cultuurverandering dan een politieke verandering. Een cultuurverandering met als doel om de kloof tussen burger en politiek te verkleinen.⁴ De vraag is hoe D66 deze cultuurverandering trachtte te realiseren. In een periode waarin de bestaande partijen nog niet bewogen richting

¹ Sociaal Cultureel Planbureau, ‘Rapport Verschil in Nederland’ (versie 2014) 7. nos.nl/nieuwsuur/.../2008112-scp-kloof-tussen-politieke-elite-en-burgers-groeit.html (7 juni 2017).

² Herman van Gunsteren en Rudy Andeweg, *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek* (Haarlem 1994) 13.

³ Menno van der Land, *Tussen Ideaal en Illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003) 13,14.

⁴ Thom de Graaf, ‘Een Democratische Agenda’, in: Redelijk Radicaal, *Vijftig jaar D66* (Amsterdam 2016) 15-32, aldaar 16 - 19.

vernieuwing, was er volgens deze jonge partij wel genoeg aanleiding die dit rechtvaardigde. In deze scriptie wil ik antwoord vinden op de vraag: *hoe* probeerde D66 tussen december 1966 en februari 1967 de kloof tussen burger en politiek te verkleinen?

Verschillende historici benadrukken staatsrechtelijke hervormingen en democratisering als dé manier waarop D66 de kloof tussen de burger en de elite probeerde te overbruggen. Volgens historicus James Kennedy wilden de oprichters een fundamentele reorganisatie van het politieke systeem. Een pragmatische politiek kon hiertoe bijdragen. In de visie van de democraten moest de burger in de politiek vrijheid en invloed worden gegeven. En dus directe verkiezing van zowel de premier, de burgemeester en een terugkeer naar het districtenstelsel.⁵ Ook historicus Wim de Jong beaamt dat de democraten het politieke systeem wensten te vernieuwen. Politiek en bestuur moesten dicht bij de mensen worden gebracht. Politiek actieve en geïnformeerde burgers, dát moest het streven van politieke partijen worden. De politiek was namelijk te ingewikkeld en te weinig ‘aansprekend’.⁶ Volgens politicoloog Menno van der Land streefde de nieuwe partij naar een ‘radicale democratisering van politiek en samenleving’, naar het doorbreken van de bestaande partijpolitieke verhoudingen en naar een pragmatische, niet-ideologische politiek. Vernieuwing in de politieke organisatie zou leiden tot een democratischer stelsel. Een goed bestuurd systeem droeg daaraan bij. Een positief bijeffect zou zijn dat de politiek weer ‘terug zou keren’ bij de burger.⁷ Ook historicus en politicoloog Arnout Maat benadrukt in zijn boek *De Particratie. Over de verstrekkende macht van onze politieke partijen*: ‘Om de kloof tussen burger en politici te verkleinen is democratisering en de-particrativering van het politieke bestel noodzakelijk.’ Het politieke systeem moest op de schop. De partij had als doelstelling het gehele partijenstelsel te laten ontploffen. Na de gewenste vernieuwing kon de partij zichzelf opheffen, zo was het idee.⁸

Bovengenoemde historici hebben zich beziggehouden met de vernieuwingsideeën van D66. Zij leggen de nadruk op ‘hervorming van het politieke systeem’ en ‘democratisering’ als dé manier waarop D66 de kloof tussen burger en elite wilde overbruggen. Zij hebben echter geen analyse gemaakt van de campagnevoering waarin Van Mierlo als politicus meer op de voorgrond trad.

⁵ James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 182.

⁶ Wim de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland 1945-1985* (Nijmegen 2014) hst 4., 149, 154, 155 <http://hdl.handle.net/2066/130052> (8 juni 2017).

⁷ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 16.

⁸ Arnout Maat, *De Particratie. Over de verstrekkende macht van onze politieke partijen* (Soesterberg 2016) 99.

Voor het beantwoorden van mijn hoofdvraag: *hoe* probeerde D66 tussen december 1966 en februari 1967 de kloof tussen burger en politiek te verkleinen wil ik de plannen voor een ander politiek bestel en het idee om van Van Mierlo een ‘politieke persoonlijkheid’ te maken in samenhang onderzoeken. De eerste deelvraag die hieruit volgt is: *hoe* probeerde D66 *inhoudelijk* de kloof te verkleinen? De door mij genoemde historici laten de politieke stijl van partijvoorzitter Van Mierlo onderbelicht. Zijn rol in de verkiezingscampagne kan misschien wel gezien worden als het eerste teken van *personalisering* van de politiek. In de nieuwe aanpak om de boodschap bij de kiezer over te brengen stond Van Mierlo centraal. Dit leidt tot de tweede deelvraag: *hoe* kwamen de vernieuwingsideeën tot uiting in de verkiezingscampagne? En hoe werd die campagne door de media beoordeeld?

Conceptueel kader

Het begrip ‘crisis van de democratie’ rust op een verandering van opvatting van representatieve democratie. De legitimiteit van politieke partijen staat namelijk onder druk nu zij minder in staat zijn om maatschappelijke belangen te vertegenwoordigen; dit houdt verband met de groeiende rol van de persoonlijkheid van de politicus. Tot midden jaren zestig ontleenden politieke partijen hun bestaansrecht aan het vertegenwoordigen van een vanzelfsprekende achterban. In de partijdemocratie stemde de kiezer op de partij die zijn sociaal-economische klasse vertegenwoordigde; hij was zijn partij trouw en de partijleider was gehoorzaam aan de partij. Er was sprake van een wederzijds vertrouwen tussen kiezer en partijleider. Kiezers identificeerden zich met de partijleiders. Deze stabiele relatie tussen vertegenwoordigers van politieke partijen en het electoraat is sindsdien veranderd.⁹

Volgens de Franse filosoof Bernard Manin heeft de democratie niet langer het karakter van een partijdemocratie, maar eerder van een zogenaamde toeschouwersdemocratie. Het past in een tijdperk waarin individualisering is doorgedrongen in zowel samenleving als politiek. Er is sprake van een toename van zwevende kiezers; burgers maken bij elke verkiezing een andere keuze. Zij stemmen niet meer op de partij, maar op een persoon die hen aanspreekt. De politicus moet moeite doen de stem van de burger te winnen.¹⁰ De persoonlijkheid van de politicus is door deze ontwikkeling belangrijker geworden. Volgens Manin heeft dit twee oorzaken. Verkiezingskandidaten moeten over ingewikkelde partijprogramma’s beloftes doen die ze misschien niet waar kunnen maken. Kiezers baseren hun stemgedrag op het vertrouwen

⁹ Bernard Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997) 193,208.

¹⁰ Manin, *The principles*, 219.

dat een politicus uitstraalt. Schenden zij dat vertrouwen, dan kan dat bij een volgende verkiezing stemmen kosten. Ten tweede heeft de nieuwe manier van politieke communicatie, zoals radio en televisie de relatie tussen kiezers en verkiezingskandidaten veranderd. Massamedia werken in het voordeel van persoonlijke kwaliteiten. Succesvolle kandidaten zijn ‘media-figures’ geworden met goede communicatieve vaardigheden. De toeschouwersdemocratie is het terrein geworden van de politicus als media-expert. Politici worden machtiger omdat zij de media weten te bespelen, niet omdat zij hun kiezers goed weten te vertegenwoordigen.¹¹ Volgens Manin is de vertegenwoordigende regering er één die bestaat uit elites die nog altijd ver van het volk afstaan. De kloof tussen overheid en samenleving en tussen politicus en kiezer lijkt hierdoor groter te worden. We zien niets anders dan ‘*the rise of a new elite and the decline of another*’. Juist het voortbestaan van de kloof tussen kiezer en politici veroorzaakt een crisisgevoel.¹² Het is het gevolg van de nieuwe relatie tussen kiezer en gekozene in een tijdperk waarin individualisering het gezag van politici en politieke partijen onder druk zet.

Tegelijk met het groeiend wantrouwen jegens elites kiest D66 voor een nieuwe manier om de boodschap over te brengen. De partij kiest niet voor de klassieke middelen zoals radio, krant en omroepwagens, maar maakt gebruik van het nieuwe medium televisie en zet partijvoorzitter Van Mierlo in de campagnevoering centraal. De persoon Van Mierlo belichaamt daarmee de *personalisering* van de politiek. Begin jaren zestig is het nog een nieuw fenomeen dat partijen de voorkeur geven aan het uitdragen van standpunten over een issue via de lijsttrekker als bekend persoon. Voorheen deed men dit via een persbericht of een manifest. De lijsttrekker is de uitdrager van de standpunten en laat zich ondervragen door de pers, wat de aandacht van het volk vergroot.¹³ Door het gebruik van televisie kwamen Van Mierlo en zijn boodschap centraal te staan in de campagnevoering. Televisie maakte het mogelijk om de boodschap ‘te framen’. Dit kon bereikt worden door accenten te leggen op aspecten van die boodschap en de manier waarop deze aan het publiek werd gepresenteerd. Dit fenomeen speelde al in de Verenigde Staten ten tijde van het tv-debat tussen Kennedy en Nixon. Het had effect op de manier waarop kiezers de presidentskandidaten beoordeelden.¹⁴

¹¹ Ibidem, 220.

¹² Manin, *The principles*, 232,233.

¹³ Ian Mcallister, ‘The Personalization of Politics’, in: Russell J. Dalton en Hans –Dieter Klingemann (red.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (Oxford 2007) 571-589, aldaar 580.

¹⁴ Mcallister, ‘The Personalization of Politics’, 581,582.

Methode

Voor het beantwoorden van mijn hoofdvraag: *hoe* probeerde D66 in de periode december 1966 en februari 1967 de kloof tussen burger en politiek te verkleinen heb ik het partijprogramma, de congresstukken en diverse krantenberichten geanalyseerd. Deze bronnen zijn voor de beantwoording van mijn vragen van belang, omdat zij een weerslag geven van de nieuwe politieke ideeën die volgens de democraten de weg vrijmaakten voor een nieuw politiek bestel, waarmee een einde werd gemaakt aan de regenten en –zuilencultuur. D66 wilde in een nieuwe samenleving waarin het individu centraal staat, ook de partijleider centraal stellen. De politiek moest duidelijk zijn en de politicus meer zichtbaar. De vanzelfsprekende relatie tussen burger en partij moest veranderen. Zo ontstond de zwevende kiezer en de zwevende politicus. De *toon* en de *inhoud* van de krantenberichten geven blijk van de opkomst van ‘een nieuwe journalistiek’. De dagbladpers is tot midden jaren zestig nog verzuild, maar er is al wel sprake van een minder hechte relatie tussen pers en politiek. Het nieuwe medium televisie komt op in een periode waarin de ontzuiling inzette. De media zochten naar een nieuwe identiteit en werden steeds minder afhankelijk van de partij. Vertrouwen in de partij als vanzelfsprekendheid waarop de relatie tussen politicus en kiezer was gebaseerd, werd vervangen door vertrouwen in de politicus. De nieuwe politieke communicatie droeg hierin bij. Om Van Mierlo ‘aan de man te brengen’ werden marketingconcepten gebruikt; dat was een geheel nieuwe strategie. De periode december 1966 tot en met februari 1967 staat in mijn scriptie centraal, omdat in deze maanden in aanloop naar de verkiezingscampagne de ideeën over politiek en samenleving uiteen werden gezet.

Opzet

D66 werd opgericht om de kloof tussen burger en politiek te verkleinen. De partij wilde vernieuwend zijn in een tijdsperiode waarin de politiek nog verzuild was, maar de ontzuiling in de samenleving al inzette. De partij wenste een ‘radicale democratisering van politiek en samenleving’, waarbij staatsrechtelijke hervormingen één van de speerpunten werden van haar beleid. In december 1966 besluit de partij deel te nemen aan de verkiezingen van 15 februari 1967. Ze heeft nog maar weinig tijd om een verkiezingscampagne op te zetten. D66 richt zich in haar campagne op een nieuwe politiek; burgers moesten meer invloed krijgen op het bestuur en de samenleving moest democratischer.

In mijn scriptie probeer ik antwoord te geven op de vraag: *hoe* probeerde de partij tussen december 1966 en februari 1967 de kloof tussen burger en politiek te verkleinen? In de inleiding zet ik uiteen hoe de verschillende historici over de staatsrechtelijke vernieuwingen hebben

geschreven. Tevens wordt door mij het conceptueel kader en de methode besproken. In hoofdstuk één wil ik een antwoord vinden op de deelvraag: *hoe* probeerde D66 *inhoudelijk* de kloof te verkleinen? In dit hoofdstuk worden de vernieuwingsideeën van de partij uiteengezet, waarbij het accent ligt op staatsrechtelijke hervormingen. Ik analyseer het partijprogramma, de congresstukken en diverse krantenberichten. Zo probeer ik inzicht te krijgen in *hoe* er binnen de partij over de plannen gesproken werd en *wat* de reactie was van de media. Ik sluit het hoofdstuk af met een conclusie.

In hoofdstuk twee probeer ik antwoord te geven op de deelvraag: *hoe* kwamen de vernieuwingsideeën tot uiting in de verkiezingscampagne? In dit hoofdstuk staat de ontwikkeling van Van Mierlo als aansprekend leider centraal. Zijn leiderschap werd zowel door de partij als door de media gevormd. Ik bestudeer de congresstukken, de marketingconcepten van het ingehuurde reclamebureau en verschillende krantenberichten. Ook dit hoofdstuk sluit ik af met een conclusie. Ik wil met mijn scriptie aantonen dat zowel de inhoudelijke plannen als de wijze waarop Van Mierlo ‘verkocht’ moest worden, hebben bijgedragen aan de *personalisering* van de politiek. In mijn eindconclusie maak ik bovenstaande bevindingen expliciet.

H1: ‘Een boerenpartij voor intellectuelen’

In dit hoofdstuk worden de vernieuwingsideeën van de partij uiteengezet. Hoe trachtte D66 een nieuwe, vitale democratie te realiseren? En wat was de reactie van de media? Voor het beantwoorden van deze vragen richt ik mij op de analyse van het partijprogramma, de congresstukken en de verkiezingscampagne. Ik onderzoek het voorstel tot staatsrechtelijke hervormingen en de wens tot doorbreken van bestaande partijstructuren. Ik bespreek hoe deze inhoudelijke voorstellen door de media werden beoordeeld. Ten slotte sluit ik het hoofdstuk af met een conclusie.

Het Appèl

‘Aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie. Zeer geachte medeburger. Wij zijn van mening dat ons staatsbestel bedroevend functioneert. Het politieke spel moet nog steeds worden gespeeld volgens regels die dateren uit de vorige eeuw.’ Het zijn de eerste zinnen uit het politieke pamflet van september 1966, een Appèl van Initiatiefcomité D66 aan hun landgenoten. De bedoeling van de groep vernieuwers was om via dit Appèl de ‘ongerustheid te mobiliseren’ en ‘een beweging op gang te brengen die de staatsvorm nieuwe, vitale inhoud geven kan’.¹⁵

Voor de jonge democraten was het tijd voor verandering. De beweging stond kritisch tegenover het pacificatiesysteem en wenste een herstructurering van het partijstelsel op pragmatische grondslag in plaats van op confessioneel-ideologische basis.¹⁶ De ‘oude politiek’ die tot midden jaren zestig het politieke landschap domineerde, bestond uit een sterke verdeeldheid aan de basis. Volgens het idee van het pluralisme zou dit tot politieke onstabieleit moeten leiden, maar door overkoepelende samenwerking tussen politieke leiders zorgde dit voor consensus. De grote mate van politieke passiviteit en trouw aan de eigen zuil kenmerkte de pacificatiepolitiek die tot 1967 verantwoordelijk was voor een stabiele democratie met brede-basiskabinetten. Deze kabinetten bestonden uit confessionelen in wisselende samenstelling met socialisten of liberalen.¹⁷ Voor D66 was een nieuwe partij niet het doel; het was een middel om druk uit te oefenen op het bestaande bestel. Zodra vernieuwingen waren doorgevoerd kon het politieke bestel ontploffen. De democraten legden de keuze voor het al

¹⁵ Vivian Voss, m.m.v. Herman Schaper, *D66 Beeld van een Partij. De documentaire geschiedenis van D’66* (Haarlem 1981) 9,10.

¹⁶ A.Lijphart, *Verzuiling, Pacificatie en Kentering in de Nederlandse Politiek* (Haarlem 1990) (achtste herz. druk) 21.

¹⁷ Lijphart, *Verzuiling*, 11,14.

dan niet vormen van een nieuwe partij bij de burger neer: een adhesiebetuiging in de erkenning dat de democratie verjongd en vernieuwd moest worden. 2500 positieve reacties kwamen binnen, voor de initiatiefnemers voldoende reden om door te gaan. D66 ontstaat dus uit onvrede over het gebrek aan zeggenschap van de individuele burger.¹⁸

Wat als eerste opvalt bij de presentatie van het plan voor herdemocratisering van het politieke bestel is dat het gericht is aan iedere Nederlander. De lezer wordt niet aangesproken als kiezer of als lid van een groepering. Het gaat de partij om de burger als individu. Niet de kerk, de partij, of een bepaald volksdeel, maar afzonderlijke personen, die bereid en in staat zijn om een eigen oordeel te vormen. Een beroep op het eigen oordeel, dat was de strekking van het Appèl.¹⁹ Dit was een nieuw fenomeen: sinds de oprichting van politieke bewegingen eind 19e eeuw stond de emancipatie van groepen in de samenleving centraal (de confessionelen, de arbeidersklasse) en werden groepsbelangen door de afzonderlijke politieke partijen vertegenwoordigd. Voor D66 gold het algemeen belang dat elk individu zou moeten aanspreken: de staat van de democratie en de kwaliteit van de publieke zaak.²⁰

‘Wij zijn geen politici en willen dat in dit stadium ook niet zijn’, aldus het Appèl. Wat wilden de democraten dan wel? In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van februari 1967 presenteert de partij haar verkiezingsprogramma. ‘De partij heeft tot doel bij te dragen aan de geestelijke en materiële ontplooiing van alle burgers. Daartoe zal de partij streven naar ‘radicale democratisering van politiek en samenleving’.²¹ ‘Radicale democratisering’ is het middel om maximale ontplooiing van burgers te realiseren. Burgers moesten weer betrokken raken bij politiek en besluitvorming: inspraak, een gekozen minister-president en een districtenstelsel zou bijdragen aan een systeem van ‘directe democratie’. Daarnaast wilde D66 de partijpolitieke verhoudingen ‘opschudden’. D66 kon als nieuwe politieke partij een electorale bedreiging zijn voor de bestaande partijen; zij zouden genoodzaakt zijn zich te vernieuwen. Hoewel D66 zichzelf als tijdelijke beweging zag en na de gewenste hervormingen zichzelf zou opheffen werd ze een politieke partij die deel uitmaakte van het politieke bestel met bestaande partijen. Ze speelde het politieke spel volgens ingesleten patronen en vertrouwde regels.

¹⁸ Voss en Schaper, *D66 Beeld van een Partij*, 13,14.

¹⁹ Bernard Aris, Patrick Harms, Menno van der Land, Steven Pieters en Stijn Verbeeck (red.), *D66: een blijvend Appèl. 35 jaar werken aan vernieuwing* (Wormer 2001) 22.

²⁰ Aris, Harms, Van der Land, Pieters en Verbeeck (red.), *D66: een blijvend Appèl*, 22.

²¹ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 32.

Ten slotte pleitte D66 voor een pragmatische, niet-ideologische politiek. De partij presenteerde zichzelf als een ‘zakelijke’ partij, een partij zonder beginselprogramma, die al naar gelang de maatschappelijke ontwikkelingen haar standpunten kon aanpassen.²² Deze nieuwe partijpolitieke mentaliteit betekende dat uit de verschillende visies en oplossingen voor maatschappelijke kwesties de beste gekozen werd. De beste oplossing was niet verbonden aan de oude dogma’s, waarop de gevestigde partijen hun partijprogramma’s hadden gevormd, de progressief-radicaliteit was leidend in de besluitvorming en stond in dienst van de burger. Zo kon politieke duidelijkheid ontstaan, meer participatie en minder politiek cynisme.

Plannen voor een ander kiesstelsel

De kwesties die de democraten onder de aandacht wilde brengen hingen samen met de ‘ontoereikendheid van de democratische situatie’; een democratie die niet meer aan de moderne eisen van midden jaren zestig voldeed. Voor het realiseren van een vitale democratie moest het bestaande politieke bestel vernieuwen. Naar de mening van de democraten was de relatie tussen regering en parlement verstoord. Er moest namelijk na de verkiezingsuitslag altijd een coalitie worden gevormd, omdat geen van de partijen een absolute meerderheid had. Om een kabinetscrisis te voorkomen zouden regeringsfracties in het parlement de coalitie voortdurend steunen. Dit zou afbreuk doen aan de controlerende taak van het parlement. Het beoordelen van beleid zou dan alleen van de oppositie komen, die een minderheidspositie had in het parlement en daardoor onvoldoende in staat was om ‘een vuist’ te maken.²³ In deze ‘innige’ relatie tussen parlement en regering lag een zekere mate van belangenverstremming besloten. Dit leidde ertoe dat de regering niet kon regeren, het parlement niet naar behoren functioneerde en van kiezersinvloed al helemaal geen sprake was. Kiezers waren namelijk gewend om te stemmen op de partij van hun zuil. Een eenmaal gekozen parlementariër was de kiezer geen verantwoording schuldig over het te voeren beleid. Het was dus noodzakelijk die relatie tussen regering en parlement te doorbreken: er moest meer afstand tussen beide ontstaan. En in moderne tijden moesten burgers aangesproken worden op hun individualiteit, het zuilensysteem bood geen oplossing voor eigentijdse problemen. Burgers waren prima in staat op grond van eigen beweegredenen keuzes te maken.

²² Ibidem, 16,17, 32.

²³ ‘Appèl, aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie’ (1966), in: Daniel Boomsma, *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016) 23-31, aldaar 26, 27.

De democraten komen met twee oplossingen die een eind maken aan de gebondenheid tussen regering en parlement en kiezers meer invloed geeft op het beleid: de gekozen minister-president en het districtenstelsel. Het is een plan voor een nieuwe vitale democratie waarbinnen het staatsrecht weliswaar een prominente plaats krijgt in het verkiezingsprogramma, toch behelst dit onderwerp maar enkele A4'tjes. De partij wil zich niet alleen bezighouden met staatsrechtelijke hervormingen; ze heeft over verschillende beleidsterreinen een inhoudelijk, liberaal programma. D66 wil een bijdrage leveren aan de hervorming van Nederland.²⁴ Tijdens de eerste Algemene Ledenvergaderingen van 17, 18 en 27 december worden de staatsrechtelijke ideeën nader toegelicht: radicale democratisering zal pas mogelijk zijn als de kiezer rechtstreeks zijn regering kiest, de regering kan regeren, de kiezer een band heeft met de gekozene in het parlement en het parlement kan functioneren.²⁵ Een betere toerusting van het parlement zorgt voor meer dualisme in de landelijke politiek. De regering diende te regeren, het parlement te controleren. Daarnaast wilden de democraten een staatscommissie instellen die belast werd met een mogelijke invoering van het kiesdistrictenstelsel, een wijziging van de Kieswet en de grondwet.²⁶ D66 is geen voorstander van referenda; om de burger toch inspraak te geven bij politieke kwesties worden zogenaamde 'hearings' ingevoerd. Ook pleit ze voor afschaffing van de Eerste Kamer en decentralisatie van overheidstaken naar gemeenten; bestuur en burger kwamen zo dicht bij elkaar.²⁷

Om uiting te geven aan meer democratie en minder invloed van de partij moet de politiek meer uitdrukking zijn van wat de burger verlangt. De burger moet directe invloed hebben op het regeringsbeleid en zo direct als mogelijk is beslissen over de behartiging van de publieke zaak. Eén van de nieuwe politieke spelregels betrof de rechtstreekse verkiezing van de minister-president. Bij de bestudering van het voorstel tot gekozen minister-president, zoals genoemd in het partijprogramma *Politiek Concept* valt op dat de nadruk ligt op een 'duidelijke politiek' met meer invloed voor de kiezer, maar impliciet betekent dit ook meer macht voor de gekozen minister-president. Tijdens het oprichtingscongres in december 1966 wordt dit als volgt gecommuniceerd: 'Aangezien geen enkele van de vele partijen, die ons land kent, meer dan 50 procent van de kiezers vertegenwoordigt zal die noodzakelijke meerderheid alleen maar gevormd kunnen worden door coalities. Deze kunnen slechts tot stand komen door moeizame

²⁴ Maat, *De Particratie*, 112.

²⁵ Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Rijksuniversiteit Groningen (hierna DNPP), Archief D'66 1966-1967, stukken betreffende het Oprichtingscongres D'66, 17-18 en 27 december 1966, Algemene Ledenvergaderingen (hierna ALV), nr 1.

²⁶ Democraten '66, *Politiek Program Democraten '66*, 3-10, (tweede druk),

²⁷ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 33.

onderhandelingen waarin de vereiste compromissen alleen kunnen worden bereikt door concessies op partijprogramma's, waarover de kiezer zich heeft uitgesproken: noch die compromissen, noch die concessies worden aan de kiezers overlegd.' Compromissen, zo staat in het *Politiek Concept*, zijn talrijk en doen daardoor afbreuk aan een duidelijke visie.²⁸ Compromissen dienen dus plaats te vinden voor de verkiezingen, kiezers weten dan voordat zij hun stem uitbrengen wat de consequentie van hun stem is. 'Kandidaten voor het minister-presidentschap moeten al voor de verkiezingen hun programma voor de komende regeerperiode vaststellen en deze voorleggen aan de kiezers.'²⁹ Zo ontstaat duidelijkheid, openheid en een transparante politiek. De direct gekozen minister-president voldoet geheel aan dit idee. 'Kandidaten voor het minister-presidentschap zullen bij het opstellen van hun programma rekening houden bij wat wel en wat niet haalbaar zal zijn in het parlement. Zij zullen hun compromissen voorleggen aan de kiezer. De kiezers zullen uitmaken welk program zij acceptabel vinden en welk program niet.'³⁰ Zo kan de minister-president na de verkiezingen geheel naar eigen inzicht zijn kabinet samenstellen. Zijn programma heeft immers de volledige steun van de kiezer.

De minister-president komt ten opzichte van de Kamer in een geheel andere positie. Zijn voorstellen heeft hij afgestemd op de haalbaarheid in het parlement en zijn programma heeft de volledige toestemming van de kiezers. Zijn machtspositie is hierdoor versterkt. '[...] de houding van de parlementariër zal geenszins zo zijn dat hij er op uit is het regeren onmogelijk te maken.'³¹ Zijn machtspositie houdt stand doordat de Kamer hem niet ten val kan brengen; hij kan zijn regeerperiode van vier jaar uitzitten. Hij heeft voor zijn plannen een meerderheid in de Kamer nodig, maar van enig conflict tussen hem en het parlement zal geen sprake zijn. Het parlement kan wel met een voorstel komen, welke niet in overeenstemming is met het regeringsprogramma, maar de macht van de minister-president blijft gegarandeerd: 'Het verdient overweging in dat geval de minister-president een soort vetorecht toe te kennen dat een opschortende werking heeft. En elk wetsontwerp die de Kamer indient heeft een tweederde meerderheid nodig voordat de regering deze zal uitvoeren.'³² Een dergelijk politiek systeem heeft een grote gelijkenis met het politieke bestel uit de Verenigde Staten, waarbij de uitvoerende macht en controlerende macht duidelijk gescheiden zijn. Van Mierlo en Gruijters

²⁸ DNNP, Archief D'66, ALV, nr1.

²⁹ DNNP, Archief D'66, ALV, nr1.

³⁰ DNNP, Archief D'66, ALV, nr1.

³¹ DNNP, Archief D'66, ALV, nr1.

³² DNNP, Archief D'66, ALV, nr1.

zijn er ook van overtuigd dat meer democratie gewenst is volgens Amerikaans model; het is modern en pas bij een jonge generatie.³³

Als eenmaal de relatie tussen regering en Kamer is ontward, moet het parlement een nauwere relatie aangaan met de kiezer. Het districtenstelsel bood hiervoor de oplossing. Het systeem van evenredige vertegenwoordiging, al sinds 1917 het gangbare politieke systeem, leidde namelijk tot een onpersoonlijke relatie tussen de volksvertegenwoordiger en het volk en daardoor tot een ondoorzichtige politiek. Men stemde op een Tweede Kamerlid, maar zowel het Kamerlid als de kiezer kenden elkaar niet. ‘Dit systeem zou verstarrend werken, de macht van partijbesturen zou toenemen, de wil van de kiezer zou van weinig betekenis zijn en het versnipperde politieke landschap zou een formatie bemoeilijken.’³⁴ Het was dus volgens de democraten van belang om de band tussen kiezer en volksvertegenwoordiger te verstevigen. Parlementsleden zijn volgens de democraten alleen verantwoording schuldig aan hun achterban, niet aan de eigen partij. Het districtenstelsel beperkt de macht van partijen ten gunste van zogenaamde politiek superieuren, met wie de kiezer ‘een band kan opbouwen’.³⁵ ‘De kiezer kiest een kandidaat die hij kent. Zij hebben een persoonlijke strijd te voeren om hun aanhangers te winnen.’ Het voordeel voor de kiezer is: ‘dat zij van dichtbij over hen kan oordelen en bepalen aan wie u uw stem zult geven.’³⁶ De mogelijkheid bestaat echter, dat in dit stelsel een ‘wedstrijdelement’ onderdeel wordt van de verkiezing van afgevaardigden. De vraag is op welke gronden een afgevaardigde dan door de kiezer wel of niet gekozen wordt. ‘Als hij zijn kiezers in de steek laat, zijn verkiezingsbeloften niet gestand doet of zijn taak te nonchalant opvat - loopt hij het gevaar de volgende keer niet herkozen te worden.’³⁷

De vernieuwingsideeën konden naar de mening van de democraten het best verwezenlijkt worden als de bestaande politieke partijen gehegroepeerd werden. Een grote volkspartij was het streven. Het zou ook bijdragen aan het verkleinen van ‘de afstand tussen burger en politiek’. Volgens Van Mierlo voldeden de bestaande partijen niet aan een nieuw politiek bestel. De gevestigde partijen kwamen niet meer overeen met de maatschappelijke werkelijkheid. D66 zou de bestaande verhoudingen loswrikken en zo zouden progressieve en conservatieve krachten overblijven, die elkaar vinden op basis van een programma in plaats van een ideologie.³⁸

³³ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 21,22.

³⁴ Democraten '66, 5.

³⁵ Maat, *De Particratie*, 105.

³⁶ Boomsma, *De Keuze van D66*, 31.

³⁷ Ibidem, 31.

³⁸ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 36.

Reacties vanuit de media op D66

Het Appèl wordt onderwerp van bespreking door de parlementaire pers. De kritiek van de pers concentreert zich op een aantal punten: een nieuwe partij leidt tot nog meer onduidelijkheid en de vraag is of de middelen die D66 wil inzetten om radicale democratisering te realiseren wel effectief zijn. Ligt de kern van het probleem in de staatsrechtelijke verhoudingen of in de verhouding partijpolitiek? De gevestigde partijen beraden zich inmiddels ook over noodzakelijke vernieuwing.

Nog voor Prinsjesdag presenteert het Initiatiefcomité haar programma aan de pers. En reageren de meeste media argwanend op de komst van de democraten. Oud-VVD'er en mede-initiatiefnemer van D66 Gruijters had te kennen gegeven dat D66 bij de eerstvolgende verkiezingen wel met zes à negen zetels in de Tweede Kamer zou kunnen komen. Ook de uitlatingen van D66 over het 'bedroevende' politieke bestel werden door de media uitvoerig besproken met de vermelding dat naast een nieuwe partij -in- wording er ook 'een discussiedag tussen de vijf grote partijen over de malaise van onze parlementaire democratie plaatsvond.' 'De studiedag over onze politieke malaise was interessant, maar niet bevredigend. Er werden intelligente 'constructies op tafel gezet'; ofwel er kwamen wel interessante ideeën over vernieuwingen van het politieke bestel aan de orde, maar de echte politici die de ideeën zouden moeten waarmaken, zeiden er geen woord over. De heren Toxopeus, Nederhorst, Tans en Aalberse, om er maar een paar te noemen, bleven zwijgend in hun banken zitten.' Volgens Polak zou het 'levensgevaarlijk' zijn, het systeem te veranderen.³⁹ In het *Algemeen Handelsblad* van 26 september 1966 benadrukt VVD-fractievoorzitter Toxopeus 'dat de groep D'66 geen onderscheiding kent die loopt langs de politieke scheidingen in ons volk', waarmee hij aangeeft dat sociaal-economische kwesties nu eenmaal via de gebruikelijke links-rechts lijn verlopen. Naar zijn mening is er naast de PvdA en de VVD geen ruimte voor nog een partij en 'de VVD gaat zelfs in sociaal opzicht verder dan D66'. Volgens Toxopeus kan het Appèl alleen maar tot versplintering leiden.⁴⁰

De democraten willen meer zijn dan een splinterpartij. Het wil juist komen tot 'grotere politieke eenheden'. Het streven is een politiek stelsel met twee tot drie partijen, waarbij partijen elkaar vinden op basis van een partijprogramma in plaats van een beginsel. Als op 16

³⁹ Nieuwsblad van het Noorden, 'Rondom het binnenhof gonst het reeds van politieke bedrijvigheid' (17 september 1966),

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010869876:mpeg21:a0054> (2 juni 2017).

⁴⁰ Algemeen Handelsblad, 'Mr. E.H. Toxopeus op JOVD-congres: Druk van pressure groeps maakt discussie moeilijk' (26 september 1966),

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000034389:mpeg21:p004> (2 juni 2017).

februari 1967, een dag na de verkiezingen, blijkt dat D66 met zeven zetels in de Kamer komt legt fractievoorzitter Van Mierlo in *Het Parool* nog eens uit wat de nieuwe partij wil gaan doen: ‘We streven naar een nieuwe constitutie, maar dat streven blijft binnen de regels van de bestaande.’ En daarvoor zijn ze bereid samen te werken met alle partijen, per punt dat aan de orde is. De partij komt met een aantal initiatiefvoorstellen, maar de staatsrechtelijke hervormingen zullen pas komen nadat de daarmee samenhangende problemen bestudeerd zijn.⁴¹ De partij kwam namelijk in een dilemma toen Van Mierlo zijn advies gaf aan de Koningin over een nieuw te vormen regering. Moest de partij zich houden aan de bestaande regels, of niet meedoen aan het spel? De democraten drongen juist aan op openheid; dit zou ten goede komen aan het politieke bestel. Nu deed ze toch mee aan het ‘geheim van Soestdijk’. Enkele dagen na de verkiezingsuitslag krijgt de partij nog meer kritiek te verduren. In het *Algemeen Dagblad* van 21 februari 1967 wordt de vraag gesteld of een gekozen minister-president wel recht doet aan de wil van het volk en of men er de continuïteit in het beleid mee verbetert. En betekent een mandaat van vier jaar aan een te kiezen minister-president en de door hem aan te wijzen ministers niet geslotenheid i.p.v. openheid? ‘Het eerste nootje had een vals bijgeluid. Mogelijk waren dat de zenuwen van de eerste dag.’⁴²

Conclusie

Individualiteit kreeg gestalte in de samenleving én politiek. Historicus Wim de Jong benadrukt deze zienswijze in het streven van de partij naar politiek actieve en geïnformeerde burgers. Met de opkomst van de zwevende kiezer kreeg *individualiteit* betekenis in de ideeën van D66. Individualiteit stond op gespannen voet met de bestaande ideeën van *discipline*, *saamhorigheid* en *diversiteit*. Begrippen die voortkwamen uit het verzuilde stelsel. Het is de individuele keuzevrijheid die de partij naar voren bracht als kern van de democratie. Discipline beperkte de betrokkenheid van de burger; zijn stem deed er juist toe. De burger moest gehoord worden. De staatsrechtelijke hervormingen en democratiseringsplannen voor de samenleving zijn geïnspireerd op het individualistische, libertaire idee. Verzuiling, zo stelde de partij maakt onze geestelijke vrijheid kapot.⁴³

De geringe belangstelling van de burger voor de politiek werd door de partij rechtstreeks in verband gebracht met die verzuiling. Hervorming van democratische instellingen leidde tot duidelijkheid in de politiek. Een pluriform, divers politiek bestel leek op het verzuilingsstelsel

⁴¹ Andor Kircz, ‘PvdA is niet de enige die aardig doet’, *Het Parool*, 28 februari 1967.

⁴² Parlementaire redactie, ‘Staatshoofd en D’66’, *Algemeen Dagblad*, 21 februari 1967.

⁴³ De Jong, *Van wie is de burger*, 149-158.

met haar verschillende politieke partijen. Het systeem van evenredige vertegenwoordiging betekende dat de katholieken altijd hun machtspositie behielden. Omdat zij altijd de samenwerking zochten met de socialisten of de liberalen leidde dit systeem tot een onduidelijke politiek. Hier wilden de democraten juist vanaf. Met het rechtstreeks kiezen van de minister-president en het districtenstelsel kwam het *persoonlijke, individuele* meer op de voorgrond en kreeg de partij minder invloed.⁴⁴ Automatisch kreeg de politiek leider een prominentere plaats in het denken *hoe* de kloof te overbruggen tussen burger en politiek.

Vertrouwen en wantrouwen waren begrippen die in de partijdemocratie (een democratie waarin de partij tussen overheid en samenleving staat) van belang waren in de relatie tussen burger en politiek. In de uitvoering van de staatsrechtelijke hervormingen legt de partij ook de nadruk op deze persoonlijke aspecten, die gestalte kreeg in de politiek leider. Charismatische en aristocratische elementen kunnen van invloed zijn bij de verkiezing van de minister-president. Daardoor bestaat de mogelijkheid dat hij als onafhankelijk politicus kan bepalen wat de richting wordt van zijn beleid. Een dergelijke ontwikkeling lijkt dan op het negentiende-eeuwse parlementaire democratie waarin de nadruk lag op politiek bedrijven ‘zonder last of ruggespraak’.⁴⁵ Met de staatkundige vernieuwingen en ideeën voor een nieuw politiek bestel nam de partij een voorbeeld aan de Verenigde Staten met haar eenvoudige tweepartijstelsel, dualistische partijstelsel en een prominente, *onafhankelijke* rol voor de president.

⁴⁴ Ibidem, 149-158.

⁴⁵ Manin, *The principles*, 203.

H2: 'Politiek moet weer om de poppetjes draaien'

In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe de vernieuwingsideeën tot uiting kwamen in de verkiezingscampagne. Hierbij richt ik mij ten eerste op het leiderschap van Van Mierlo binnen de partij, voorafgaand aan de verkiezingen. Binnen de partij neemt Van Mierlo het voorzitterschap op zich. Zijn leiderschapskwaliteiten krijgen zeggingskracht door de ontwikkelingen binnen de partij en worden 'gevoed' door de media. Daarnaast onderzoek ik op welke wijze 'D66 aan de man gebracht moest worden'. Politiek moest volgens sommige politici meer om de persoon draaien, ook D66 beaamde deze zienswijze. Behalve een inhoudelijk programma was ook een *aansprekende vorm* van belang in het bereiken van de kiezer, waarbij marketingconcepten en de opkomst van de televisie van niet te onderschatten betekenis zijn geweest. Ten slotte bespreek ik wat de reactie was van de media op de zetelwinst voor de partij en sluit ik af met een conclusie. Voor het beantwoorden van deze vragen richt ik mij op de analyse van de partijstukken, de verkiezingscampagne, de verkiezingsspot en diverse kranten.

Van Mierlo, de media en de partij

'Geboorte van D'66 uitgesteld', kopte *De Tijd* op 19 december 1966. Het was een dag na het congres in de RAI Amsterdam. Enkele honderden congresgangers hadden zich aangemeld voor een bijeenkomst waar het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijst besproken werd. De verslaggever rapporteerde als volgt:

Meester van Mierlo kijkt de zaal in en zegt: „Dames en Heren”. Een warme stem uit een verwaarloosd jongenshoofd. [...] Zodra hij het gewelddadige plan aankondigt een breekijzer te zullen zetten in de gevestigde partijen, herkent men aan zijn gezichtsuitdrukking en handen, maar ook aan de houding der schouders, de begaafde inbreker.⁴⁶

Hieruit blijkt de nieuwe politieke communicatie: levendig, betrokken en meer gericht op 'human interest'. De journalistiek gaat zich in het proces van ontzuiling ook richten op de zwevende kiezer. Het is de aanzet tot het personaliseren van de politieke werkelijkheid.⁴⁷

⁴⁶ De Tijd De Maasbode, 'Democraten beleven slechts de weeën'. 'Geboorte van D'66 uitgesteld' (19 december 1966),

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011237780:mpeg21:p003> (2 juni 2017).

⁴⁷ Kees Brants, Walther Kok en Philip van Praag jr., *De strijd om de kiezersgunst, Verkiezingscampagnes in Nederland* (Amsterdam 1982) 25.

Een reeks amendementen wacht op behandeling. De inmiddels ontvolkte kandidatenlijst moet nog worden goedgekeurd. [...] Een half uur later staan de Democraten nog steeds samen gedromd in de witte hal rond de aldaar opgestelde abstracte stenen sculptuur. [...] Daar is Van Mierlo. Hij klimt in het abstracte kunstwerk.⁴⁸

In het krantenartikel wordt niet alleen uitvoerig en levendig beschreven hoe moeizaam de partij in haar oprichtingsdagen het programma tot stand probeert te brengen, ook de ludieke vertoning van Van Mierlo hangend aan een sculptuur schetsen een beeld van een partij - in- wording met een voorzitter die niet alleen opvalt door zijn uitstraling, ook zijn gedrag is afwijkend van wat men in die dagen als 'normaal' beschouwd.

Het is de nieuwe manier van discussiëren en besluitvorming die zich tijdens de congresdagen openbaart. De partij is wars van autoritair partijbestuur dat de richting bepaalt en beperkte spreektijd hanteert. Een open gedachtewisseling waaraan iedereen kan meedoen is wat de democraten voor ogen hebben. D66 omschrijft zich als een open partij, waarbij ook niet-leden aan de meningsvorming kunnen deelnemen.⁴⁹ 'Een Poolse Landdag' is het commentaar van *De Volkskrant*, *De Tijd* spreekt over 'Geboorteweën'.⁵⁰ Het zijn vermeldingen die schetsen hoe de nog verzuilde dagbladpers deze ontwikkelingen becommentarieerde: het was een met veel enthousiasme georganiseerd chaotisch congres. De nieuwe partij is juist verfrissend en heeft een nieuwe kijk op politiek. Het zijn de oude politieke leiders die niets begrepen van de democraten.

Er komt een extra congresdag. Nog steeds hangend aan het kunstwerk spreekt Van Mierlo de congresleden toe⁵¹: 'Ik hoop dat u begrip hebt dat er op deze ongebruikelijke wijze een eind is gekomen aan een zeer ongebruikelijk, want een zeer democratisch congres!'⁵² De vraag is of het congres wel democratisch is; alleen leden kunnen bepalen wat de richting wordt van de partij, de partijloze kiezer heeft dat recht niet. En daarbij: de Algemene Ledenvergadering is alleen voor alle leden met stemrecht direct toegankelijk. D66 wordt een partij die het 'spel' speelt volgens de regels van de *particratie*; leden zijn verantwoording schuldig aan de partij, niet tegenover de kiezer. De partij heeft het laatste woord in de besluitvorming.⁵³ Zo vermeldt het congres-reglement in artikel 12: 'In de discussiebijeenkomst

⁴⁸ De Tijd De Maasbode, 'Democraten beleven slechts de weeën'.

⁴⁹ Aris, Harms, Van der Land, Pieters en Verbeeck (red.), *D66: een blijvend appèl*, 24.

⁵⁰ Voss en Schaper, *D66 Beeld van een Partij*, 27.

⁵¹ Maat, *De Particratie*, 110.

⁵² Maat, *De Particratie*, 110.

⁵³ Ibidem, 110.

van de oriëntatiecommissie regelt de voorzitter van deze commissie de werkwijze en neemt alle beslissingen, daaronder begrepen het al of niet verwijzen van enig amendement op het politiek program naar de algemene vergadering. Indien er gestemd wordt, bepaalt de voorzitter de wijze van stemming.⁵⁴ Het is een opmerkelijke stellingname van de partij; Van Mierlo sprak tijdens de openingstoespraak over de wens tot ‘radicale democratisering van de samenleving’ waarbij democratisering eerst moet worden beleefd binnen de partij zelf. ‘Dit betekende[...], maar ook dat zoveel mogelijk de voorstellen tot de programmapunten van onderop werden geformuleerd.’⁵⁵

Democratisering binnen de partij leek een mooi streven, uiteindelijk moeten er besluiten worden gemaakt en een programma gerealiseerd. Nog voordat Van Mierlo tot lijsttrekker is gekozen is de partijstructuur vergelijkbaar met die van de gevestigde partijen. De partij heeft een bestuur met een voorzitter en dat is Van Mierlo, en zoals blijkt uit het congres-reglement: het is een positie welke leidt tot een versterking van zijn leiderschap binnen de partij. Daarbij ‘gevoed’ door de media, die net als de politieke partijen respectievelijk op zoek moeten naar de zwevende kiezer en de nieuwe consument, is nog voordat de verkiezingscampagne van start gaat al duidelijk dat ‘het gezicht’ van D66 Van Mierlo gaat worden.

De noodzaak van een charismatisch leider

‘Van Mierlo was net als de meeste fabrikanten die zeggen, dat hun product ook nog zo lekker smaakt, etc., maar het ging ons gewoon om het USP (*unique selling points*), en dat was hijzelf. Bovendien heeft die man een geweldige communicatiequotiënt, dus het was een gemaakte zaak.’⁵⁶ Begin januari 1967 kwam een groepje mensen bijeen, waaronder het Amsterdamse reclamebureau *Fransen, Hey en Veltman*. ‘Van Mierlo moest op de een of andere manier ‘gemaakt’ worden. Middelpunt van dat streven was een beetje slordige, morsig geklede jongeman, die het beste voor had met onze democratie, daartoe een partij had opgericht en kiezers onder zijn banier wilde verenigen.’⁵⁷ De staatsrechtelijke hervormingen worden nadrukkelijk door het reclamebureau als *unique selling point* ‘geclaimed’. ‘We hebben hem

⁵⁴ DNNP, Archief D66, ALV, nr1.

⁵⁵ DNNP, Archief D66, ALV, nr1.

⁵⁶ J. van den Berg, ‘The making of a precedent’. ‘Alles om Van Mierlo’, *Vrij Nederland*, 25 februari 1967.

⁵⁷ Van den Berg, ‘The making of’.

steeds gewaarschuwd: niet te veel te zeggen, maar één ding hard te zeggen.⁵⁸ Op 27 december 1966, de laatste congresdag wordt Van Mierlo gekozen tot lijsttrekker van D66. De partij heeft maar enkele weken en beperkte middelen tot aan de verkiezingen van 15 februari 1967 om een campagne op te zetten. De partij presenteert zich als nieuw, jong en verfrissend. In haar eerste campagne werd al contact gezocht met het Amsterdamse reclamebureau om het Appèl van kleine lettertjes te voorzien. Ook de huiskleur en het logo ‘Democraten ’66’ is van hun hand. Het is een samenwerking die voor D66 goed uitpakte, dus zoekt de partij voor de verkiezingscampagne ook weer met dit bureau contact.⁵⁹ Er wordt gekozen voor een marketingachtige aanpak om ook nu de partij onder de aandacht te brengen. Opvallend, verrassend moet het zijn en afwijkend van de standaard campagnes van de gevestigde partijen. Terwijl Den Uyl, de lijsttrekker van de PvdA met een verkiezingsbus door het land trekt en de KVP haar aantrekkelijkheid probeert te vergroten met de inzet van een groepje ‘KVP-girls’ plaatst D66 intrigerende reclameborden langs de weg. Voorzien van kleine letters: ‘Waarom zou u zich blind staren op de andere politieke partijen, als D66 u een blik gunt in de kleine lettertjes van het contract tussen kiezer en gekozene!’⁶⁰ Volgens tekstschrijver Veltman moest ‘er een signaal overgebracht worden’ en dat signaal moest inhoud hebben. Bovendien was D66 typisch een partij waarvoor je maar eens de tijd moest nemen om stil te staan en de kleine lettertjes te lezen, net als op de achterkant van een verzekeringspolis, een polis tegen onze politieke malaise.⁶¹

Reclamebureau FHV wordt weer ingezet om in de verkiezingsperiode niet alleen de affiches en folders te verzorgen; nu wil het bureau D66 verkopen door middel van een marketingstrategie. Van Mierlo wordt gepresenteerd als ‘mr. Hans van Mierlo’.⁶² Het is typerend voor deze jaren; politieke bewegingen en ideologieën verloren hun vanzelfsprekendheid als gevolg van moderniseringsprocessen. En een partijleider werd daardoor op een nieuwe manier zichtbaar als een zelfstandige factor.⁶³ Mede-initiatiefnemer van D66 Hans Gruijters vond het niet meer dan logisch dat Van Mierlo naar voren werd geschoven als lijsttrekker van D66 en ook de ‘inzet’ werd van de verkiezingscampagne: ‘Hij is een zeer bekwame lijstaanvoerder gebleken, die veel kanten aan iets ziet, even aarzelt, maar

⁵⁸ Hier in Holland, ‘De helden ongeschminkt’, ‘Hoe werd D’66 verkocht?’, *Haagse Post*, 25 februari 1967.

⁵⁹ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 26-27.

⁶⁰ Voss en Schaper, *D66 Beeld van een Partij*, 30.

⁶¹ Van den Berg, ‘The making of’.

⁶² Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 34.

⁶³ Henk te Velde, *Stijlen van Leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 13.

dan snel ingrijpt, iemand met een aangeboren leidersgave. Hij heeft een duidelijke rol gevonden.’⁶⁴ Voor Van Mierlo is de essentie van politiek ‘de kloof tussen burgers en politici te overwinnen’ door jezelf te zijn. Terwijl Den Uyl en andere politici zichzelf als politiek professional presenteerden, legde Van Mierlo het accent op ‘jezelf durven zijn’ en daarbij hoorden twijfel, relativering, sfeer en ontspanning.⁶⁵ De opkomst van de televisie bracht de parlementaire verslaggeving nieuwe mogelijkheden: door het gebruik van beeld kon de politicus meer op de voorgrond treden. Het is een nieuw medium waar Van Mierlo met behulp van het reclamebureau handig gebruik van weet te maken. Zijn ontspannen tv-optreden heeft dan ook zeker bijgedragen aan het verkiezingssucces. De mogelijkheden die dit medium bood, konden van een charismatisch leider een directe invloed uitgaan die daarvoor onmogelijk was.⁶⁶

De televisie is bij uitstek het medium om Van Mierlo ‘aan de man te brengen’. Er komt een promotiefilm en ook hierin wil de partij origineel zijn, vernieuwend. Het voorstel is om Van Mierlo te volgen op weg naar de studio, diep in de kraag gestoken en onderweg hardop denkend, met wat er allemaal mis is met de democratie.⁶⁷ De persoon Van Mierlo wordt ‘meer dan een individu’; hij staat voor een andere benadering van de politiek. Een nieuwe visie op de politicus en nieuwe, politieke spelregels. Om van Mierlo ‘boven het gewone uit te laten steken’ besluit Veltman dat Van Mierlo zich moet presenteren als ‘mr. Hans van Mierlo’. ‘We hebben gezien dat Van Mierlo zich als mr. Hans zou moeten presenteren, omdat alleen Hans te veel Jan Hagel zou worden, en dat mr. het er net effetjes bovenuit tilde. Het is onze verdienste geweest dat wij meteen gezien hebben dat Van Mierlo in die twee politieke tv-uitzendingen ongeschminkt moest opkomen, helemaal echt, met die grote wallen onder zijn ogen.’⁶⁸ ‘Mr. Hans Van Mierlo’, zoals de partij hem aan de kiezers presenteert, weet met flair, charisma en een jeugdige uitstraling een heldere boodschap over te brengen.⁶⁹ Dit stond in schril contrast met de presentaties van de gevestigde partijen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen behaalt de partij in één keer zeven zetels en trekt het verkiezingssucces de aandacht van de buitenlandse

⁶⁴ Hier in Holland, ‘De helden ongeschminkt’. ‘Hoe werd D’66 verkocht?’, *Haagse Post*, 25 februari 1967.

⁶⁵ Te Velde, *Stijlen van Leiderschap*, 210.

⁶⁶ Gerrit Voerman, ‘De onstuitbare opmars van het private in de politiek’ (versie 2007), http://www.rug.nl/research/portal/files/20744971/2007_Gerrit_Voerman_De_ontstuitbare_opmars.pdf (10 juni 2017).

⁶⁷ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 35.

⁶⁸ Hier in Holland, ‘De helden ongeschminkt’. ‘Hoe werd D’66 verkocht?’, *Haagse Post*, 25 februari 1967.

⁶⁹ D66 Campagnespot Hans van Mierlo 1967, <https://youtu.be/wxO2hIoScpE> (0’00”-1’07”) (5 juni 2017).

kranten. D66 is ‘gemaakt’ tot wat het wil zijn en Van Mierlo is ‘gemaakt’, door zijn vrienden, door de andere partijen, door de kiezers, maar niet in het minst door hemzelf. Als relatief jonge politicus weet Van Mierlo kiezers aan zich te binden door zijn persoonlijkheid en overtuigingskracht. Dat zijn optreden velen aan Kennedy herinnerde is dan ook zeer begrijpelijk.

Reacties vanuit de media op verkiezingssucces D66

De verkiezingsuitslag is overweldigend: D66 is met zeven zetels de grote winnaar. Sinds de verkiezingen van 1966 heeft zich een verschuiving plaatsgevonden tussen de partijen. *Het Vrije Volk* rapporteerde: ‘D’66 kan nu tonen dat zij een waardevolle bijdrage kan leveren in het Kamerwerk.’ Van Mierlo hoopte op een beter herstel van de PvdA en een zwaarder verlies voor de KVP: ‘Ik had verwacht dat de kiezers het oordeel zouden vellen dat dat er geen behoefte meer bestaat aan de confessionele partijen. Ik had gehoopt op beter herstel van de PvdA, omdat in die partij de meeste mensen zitten met de juiste instelling ten aanzien van de noodzakelijke vernieuwing.’ Hierin wordt Van Mierlo gesteund door de PvdA. Partijleider Den Uyl (PvdA) wil ‘de hervorming van ons politiek stelsel met grote energie aanpakken. Daarbij kan D’66 een bondgenoot zijn.’⁷⁰ Deze stellingname is niet verwonderlijk; al eerder had de PvdA zich kritisch geuit over de onpersoonlijkheid van het kiesstelsel en stelde de verzuilingskwestie ter discussie. Het werd van belang om de zwevende kiezer te bereiken en daarin lag een taak voor de politiek leider.⁷¹ Partijleider Schmelzer (KVP) noemde het teleurstellender dat er een verschuiving plaatsvond van KVP naar D’66 en de Boerenpartij. Hij erkende: ‘door de hele leven gaat een tendens van deconfessionalisme en daardoor had de KVP de wind niet mee.’⁷² Het is de trend die sinds de ontzuiling en individualisering is ingezet; een deel van de trouwe achterban heeft de gevestigde partijen in de steek gelaten en daardoor is de vanzelfsprekendheid en legitimiteit van de partij afgenomen.⁷³ De liberalen hebben zich verzameld in *De Poort Van Cleve* waar de

⁷⁰ Van een verslaggever, ‘Den Uyl: Politieke crisissituatie’, *Het Vrije Volk*, 16 februari 1967.

⁷¹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 192.

⁷² Van een verslaggever, ‘Schmelzer: ‘Uitslag géén kritiek op KVP’, *Het Vrije Volk*, 16 februari 1967.

⁷³ Gerrit Voerman, ‘De onstuitbare opmars van het private in de politiek’ (versie 2007), http://www.rug.nl/research/portal/files/20744971/2007_Gerrit_Voerman_De_ontstuitbare_op_mars.pdf (10 juni 2017).

verkiezingsuitslag wordt gevolgd. Partijleider Vonhoff zwakt de verkiezingsuitslag van Van Mierlo af: ‘Ze krijgen alleen stemmen in de grote steden, buiten de Randstad houdt het op.’⁷⁴

Het Parool berichtte over ‘een doorbraak naar links en rechts’. ‘De opmerkelijke successen van D’66 en de Boerenpartij hebben nu al de feitelijke machtsverhoudingen zodanig gewijzigd dat de vijf grote partijen elkaar in den vervolge niet meer zo vrijelijk de bal kunnen toespelen. Het zijn vooral jongeren van in hoofdzaak alle groeperingen geweest die het politieke beeld grondig hebben veranderd. De jeugd die als zodanig aan iets nieuws, althans aan iets anders de voorkeur te geven, greep begrijpelijk naar het partijprogramma dat tenminste op staatsrechtelijk gebied iets geheel nieuws bevatte.’⁷⁵ Het is D66 gelukt om met haar overwinning een eerste stap te maken in het doorbreken van de klassieke, politieke verhoudingen en een slag te slaan in de vanzelfsprekendheid van de macht van het midden. Daarbij had ze de tijd mee; een grote groep jongeren keerde zich tegen de zuilen – en regentencultuur.

De D66-fractie komt met zeven leden in de Kamer. Als eerste wil de partij aansturen op een vierjarenplan voor de investeringen en bestedingen. Van Mierlo geeft aan samen te werken, per punt dat aan de orde is. ‘Je moet per punt bekijken wat je gaat doen. Dat is de enige reële houding.’⁷⁶ Het is de pragmatische houding van Van Mierlo die kenmerkend is voor de partij. ‘Ik geloof niet in het leerzuivere. Dat hele instituut is in discredit. De mensen pikken veel meer dan je denkt, als je ’t ze maar uitlegt.’⁷⁷

Conclusie

De samenleving is door ontzuiling en secularisering een samenleving van *individuen* geworden. In het midden van de jaren zestig ontstaat niet alleen de zwevende kiezer, ook de zwevende politicus komt op. De politicus wil zich identificeren met de zwevende kiezer; die bij elke verkiezing een andere keuze maakt. De kiezer is een zwevende tv-kijker geworden, die zich identificeert met een persoon in plaats van een partij. De politicus is genooddaakt mee te veranderen; dit doet afbreuk aan zijn betrouwbaarheid. D66 was van mening dat kiezers per kwestie bekeken waarop ze hun stem uitbrachten. Kiezers zijn namelijk in hun stemgedrag

⁷⁴ Van een verslaggever, ‘D’66: een deinende opeengepakte massa’, *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1967.

⁷⁵ L.R.J.Ridder van Rappard, ‘Doorbraak naar links en rechts’, *Het Parool*, 16 februari 1967.

⁷⁶ Andor Kircz, ‘PvdA is niet de enige die aardig doet’, *Het Parool*, 28 februari 1967.

⁷⁷ Bibeb, ‘Mr. H.A.F.M.O. Van Mierlo: ‘Carrière? Alleen het woord al maakt me dol’, *Vrij Nederland*, 11 maart 1967.

wispelturig geworden. Het was dus van belang om de partijleider meer zichtbaar te laten zijn in de campagne; zijn *politieke stijl* werd van belang in het winnen van de stem van de kiezer, niet meer de inhoud van de boodschap.⁷⁸ En zo werd de politicus, de politicus zonder richting. De rol van de journalistiek veranderde mee; zij moest een format vinden die de geïndividualiseerde kiezer aansprak. Voor de politicus leek de televisie het middel om de zwevende kiezer ‘aan te spreken’. Presentatie en verpakking kregen de overhand, ten koste van inhoud en visie.

⁷⁸ Dick Pels en Henk te Velde, *Politieke stijl: over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000) 1,6.

Eindconclusie

D66 komt op in een periode waarin de politieke beweging plaats maakt voor het individu.

De partij heeft haar politiek programma afgestemd op de zwevende kiezer. Volgens politicoloog Menno van der Land streeft D66 naar een niet-ideologische, pragmatische politiek. Het is de manier waarop de partij de kloof tussen burger en politiek trachtte te verkleinen. De pragmatische politiek krijgt vorm in een tijdsperiode waarin de samenleving individualiseert en de televisiejournalistiek een nieuw medium is. Deze ontwikkeling is van invloed op de *inhoud* van de politieke boodschap en de *wijze* waarop deze aan het publiek wordt overgebracht.

Het vanzelfsprekende vertrouwen dat kiezers hebben in de partijleider en zijn partij is sinds midden jaren zestig veranderd. D66 meende dat zowel de *vorm* als de *inhoud* van de politieke boodschap kon bijdragen aan het herstel van vertrouwen. Het politieke bestel reorganiseren, zoals historicus James Kennedy stelt, kon bijdragen aan dit herstel. De partij wilde immers de band tussen kiezer en gekozene overbruggen door middel van de staatsrechtelijke hervormingen. Het zijn deze plannen die ten tijde van de verkiezingscampagne als ‘unieke verkooppunten’ naar voren worden gebracht. De partij kon zich hiermee onderscheiden van andere partijen. Volgens het Amsterdamse marketingbureau *Fransen, Hey en Veltman* zouden deze onderwerpen de ‘protestgeneratie’ aanspreken. ‘Aansprekende’ politiek betekende voor de partij een nieuwe politiek waarin *inhoud* en *vorm* samenvielen. Dit zou ten goede komen aan het vertrouwen tussen burger en politiek. Van der Land zet uiteen welke strategieën het Amsterdamse marketingbureau inzette om dit te realiseren. Uit zijn betoog valt op te maken dat door het gebruik van beeld een geheel ‘eigen’ werkelijkheid kon worden gerealiseerd. D66 is namelijk van mening dat de persoon van de politicus zichtbaar moet zijn. Een politicus moet ‘zichzelf’ zijn, dat draagt bij aan vertrouwen. De afstandelijke politieke stijl van de leiders van de gevestigde partijen leidde juist tot wantrouwen. De televisie is bij uitstek het middel om van Van Mierlo de persoon te maken die de partij wenst. En zo zien we Van Mierlo lopen over de Amsterdamse grachten op weg naar de tv-studio, in ‘gedachten verzonken’. Een jonge politicus met flair en charisma. Het is de nieuwe *politieke stijl*, die is doorgedrongen in pers en politiek, waardoor de kloof tussen burger en politiek is verkleind. Uit de door mij onderzochte krantenartikelen blijkt hoe de dagbladjournalistiek in *vorm* en *inhoud* de *personalisering* in de journalistiek hebben ‘aangewakkerd’. Zo worden de nieuwe plannen door de dagbladpers uitvoerig en met levendig taalgebruik besproken. Opvallend hierbij is dat voorafgaand aan de verkiezingen de staatsrechtelijke hervormingen met een kritische ‘ondertoon’ worden besproken. Na de verkiezingsuitslag verschijnen uitvoerige en ‘breed

uitgemeten' stukken over de persoon Van Mierlo in diverse kranten. Met de nadruk op emotie, 'de persoon' achter Van Mierlo dragen de media bij in het 'creëren' van Van Mierlo.

Het is de manier om in een samenleving die uit individuen bestaat en die geen verbintenis meer heeft met een groep of een gemeenschappelijk idee, de burger als *individu* wordt 'aangesproken'. Hierin ligt volgens historicus Wim de Jong de oplossing *hoe* de kloof tussen burger en politiek kon worden verkleind. Als de burger niet meer naar de politiek komt, dan moet politiek en bestuur naar de burger worden gebracht. Om in het grote aanbod van politieke partijen van enig belang te zijn, werd het noodzakelijk om *onderscheidend* te zijn. Niet alleen door een nieuw staatsrechtelijk voorstel; *vorm* en *emotie* zijn sinds die tijd de nieuwe 'norm' geworden in het 'verkopen' van een idee of programma.

De opkomst van de televisie heeft de relatie tussen media en politiek veranderd en daarmee de *politieke stijl*. Het levendige taalgebruik, het beschrijven van lichaamstaal en het inspelen op emotie is behalve in de politiek ook doorgedrongen in dagbladders én televisiejournalistiek. Het rationele argument is hierdoor op de achtergrond geraakt. Naast een *onderscheidend* programma werd de *politieke stijl* van essentieel belang om het vertrouwen van de kiezer terug te winnen. Politiek en media hebben daar beide aan bijgedragen. In campagnetijd hebben zij een sterke voorkeur om de politiek leider centraal te stellen; *inhoud* en *vorm* paste immers in een vernieuwende, 'aansprekende' politiek. De politiek is daardoor meer 'om de poppetjes gaan draaien'. Het is niet verwonderlijk, dat politiek vertrouwen weer onder druk is komen te staan. En dat wilde D66 juist voorkomen.

Een vervolgonderzoek naar de achtergronden van de recente kloof tussen burger en politiek in 2000 laat mogelijk overeenkomsten zien met de kloof van midden jaren zestig. Dit onderzoek is gezien de staat van de democratie van vandaag de dag van essentieel belang.

Literatuurlijst

Primaire bronnen:

Bronnen in archief

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Rijksuniversiteit Groningen, Archief D'66 1966-1967, stukken betreffende het Oprichtingscongres D'66, 17-18 en 27 december 1966, Algemene Ledenvergaderingen, nr 1.

Bronnen

Democraten '66, *Politiek Programma Democraten '66* (Den Haag, 1966).

Bronnenuitgaven

Appèl, aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'(1966), in: Daniel Boomsma, *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016) 23-31.

Een democratische agenda in: Thom de Graaf en Alexander Rinnooy Kan (red.), *Redelijk radicaal: vijftig jaar D66* (Amsterdam 2016) 15-32.

Kranten op internet

Algemeen Handelsblad, 'Mr. E.H. Toxopeus op JOVD-congres: Druk van pressure groeps maakt discussie moeilijk'(26 september 1966),

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000034389:mpeg21:p004> (2 juni 2017).

De Tijd De Maasbode, 'Democraten beleven slechts de weeën'. 'Geboorte van D'66 uitgesteld'(19 december 1966),

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011237780:mpeg21:p003> (2 juni 2017).

Nieuwsblad van het Noorden, 'Rondom het binnenhof gonst het reeds van politieke bedrijvigheid' (17 september 1966),

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010869876:mpeg21:a0054> (2 juni 2017).

Kranten

Bibeb, 'Mr. H.A.F.M.O. Van Mierlo: 'Carrière? Alleen het woord al maakt me dol', *Vrij Nederland*, 11 maart 1967.

Hier in Holland, 'De helden ongeschminkt'. 'Hoe werd D'66 verkocht?', *Haagse Post*, 25 februari 1967.

Kircz, Andor, 'PvdA is niet de enige die aardig doet', *Het Parool*, 28 februari 1967.

Parlementaire redactie, 'Staatshoofd en D'66', *Algemeen Dagblad*, 21 februari 1967.

Ridder van Rappard, L.R.J., 'Doorbraak naar links en rechts', *Het Parool*, 16 februari 1967.

Van den Berg, J., 'The making of a precedent'. 'Alles om Van Mierlo', *Vrij Nederland*, 25 februari 1967.

Van een verslaggever, 'D'66: een deinende opeengepakte massa', *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1967.

Van een verslaggever, 'Schmelzer: 'Uitslag géén kritiek op KVP', *Het Vrije Volk*, 16 februari 1967.

Van een verslaggever, 'Den Uyl: Politieke crisissituatie', *Het Vrije Volk*, 16 februari 1967.

Rapport

Sociaal Cultureel Planbureau, 'Rapport Verschil in Nederland' (versie 2014) 7, nos.nl/nieuwsuur/.../2008112-scp-kloof-tussen-politieke-elite-en-burgers-groeit.html (7 juni 2017).

Audiovisueel

D66 Campagnespot Hans van Mierlo 1967, <https://youtu.be/wxO2hIoScpE> (0'00"-1'07") (5 juni 2017).

Secundaire literatuur:

Brants, Kees, Walther Kok en Philip Van Praag jr., *De strijd om de kiezersgunst. Verkiezingscampagnes in Nederland* (Amsterdam 1982).

De Jong, Wim, *Van wie is de burger. De omstreden democratie in Nederland 1945-1985* (Nijmegen 2014) hst 4., 149, 154 -155, <http://hdl.handle.net/2066/130052> (8 juni 2017).

Kennedy, James C, *Bezielende Verbanden. Gedachten over Religie, Politiek en Maatschappij in het Moderne Nederland* (Amsterdam 2010).

Kennedy, James C, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

Lijphart, A, *Verzuiling, Pacificatie en Kentering in de Nederlandse Politiek.* (Haarlem 1990).

Maat, Arnout, *De Particratie. Over de verstrekkende macht van onze politieke partijen* (Soesterberg 2016).

Manin, Bernard, *The principles of representative government* (Cambridge 1997).

Mcallister, Ian, 'The Personalization of Politics', in: Russell J. Dalton en Hans –Dieter Klingemann (red.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (Oxford 2007) 571-589.

Pels, Dick en Henk te Velde, *Politieke stijl: over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000).

Te Velde, Henk, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot den Uyl* (Amsterdam 2002).

Van der land, Menno, *Tussen ideaal en Illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003).

Van Gunsteren, Herman en Rudy Andeweg, *Het grote ongenoegen: over de kloof tussen burgers en politiek* (Haarlem 1994).

Veldhuizen, Jan, *D'66 een blijvend Appel: 35 jaar werken aan vernieuwing* (Wormer 2001).

Voerman, Gerrit, *De onstuitbare opmars van het private in de politiek* (Rijksuniversiteit Groningen 2007), (versie 2007),
http://www.rug.nl/research/portal/files/20744971/2007_Gerrit_Voerman_De_ontstuitbare_opmars.pdf (10 juni 2017).

Voss, Vivian, m.m.v. Herman Schaper, *D66 beeld van een partij*. De documentaire geschiedenis van D'66 (Haarlem 1981).